

שיבושים בהעתקת הגהות הב"ח לתלמוד

פרשת הגהות הב"ח לתלמוד והדפסתן, יפה נדרשת בפרק העשירי שבספרו של ר' יעקב שפיגל נר"ו "עמודים בתולדות הדפוס העברי — הגהות ומגיהים" (עמ' 308 — 334). ותורף הענין: מרן בעל הב"ח כתב את הגהותיו בגליונות הש"ס מהדורת ויניציאה; ש"ס זה היה מונח שנים רבות בבית-מדרשו שבק' וולאדאווי (בדרום ליטא), עד שקם ר' שלמה יחיאל מיכל איש וולאדאווי, העתיק את ההגהות והדפיסן (בוורשא תקפ"ד) בספר "הגהות הב"ח זלה"ה".

בגליונות התלמוד של מסכתות מסוימות נדפסו ההגהות החל ממהדורת פיורדא תקפ"ט ואילך, ולש"ס כולו נדפסו הן כנראה לראשונה במהדורת וילנא-הוראדנא תרי"ט. אין ספק בעצם שייכותן של ההגהות לבעל הב"ח, אך עדיין קיימות שאלות רבות: האם לפני המעתיק היה הש"ס בשלימותו? האם העתיק את כל ההגהות שהיו לפניו? האם הבחין המעתיק בין הגהותיו של הב"ח לבין הגהות שניתוספו אח"כ? האם עשה המעתיק מלאכתו באמונה ובדקדקנות, או שמא לא דייק, אם בגלל רשלנות ואם בגלל אי-הבנת כוונת ההגהה ומיקומה.

"ברוך שמסר עולמו לשומרים"; כיום מצויות תשע מסכתות מתוך ש"ס זה במחלקת כתה"י שבבית הספרים הלאומי בירושלים (מס' 4/174), ואלו הן: ראש-השנה, שקלים, מגילה, תענית, סוכה, מועד-קטן, חגיגה, יבמות, קידושין. לא כל המסכתות שלימות, ולא כל ההגהות ניתנות לקריאה, אבל ברי לנו שלפנינו אוצר בלום שבכחו להחיר ספיקות ולאפשר לנו לבחון את טיב עבודתו של המעתיק המלכה"ר.

ר"י שפיגל הצביע על הגהות מסוימות שבוודאי לא יצאו מתחת יד הב"ח (כגון זו שבמס' ברכות כב, ב שבה מובא הס' נחלת-צבי המאוחר לב"ח, או זו שבמס' שבת קו, ב שבה מובא הפר"ח שנדפס כיוכל שנים אחר פטירת הב"ח). אולם כל המקרים הללו אינם ניתנים לבדיקה בגלל העדרן של אותן מסכתות. אצביע עתה על שני שיבושים המוכחים מבדיקת כתה"י במסכתות שתחת ידינו (לבדיקת הספק שבמס' קידושין עוררני הרב רא"מ זילברשטרום שליט"א, ושבמס' מועד-קטן, הרב רש"מ שניאורסון שליט"א).

במס' קידושין (עב, ב) אומרת הגמרא כי "חמישה קהלי כתיבי", ורש"י מונה את חמש הפעמים שנאמר בתורה "קהל" גבי אזהרת פסולי יוחסין: [א] לא יבא ממזר בקהל ה', [ב] לא יבא לו בקהל, [ג] לא יבא עמוני ומואבי בקהל, [ד] לא יבא להם בקהל, [ה] דור שלישי יבא להם בקהל דמצרי ואדומי. ו"קהל" דגבי פצוע דכא לא חשיב, דלאו מן פסולי יוחסין קא משתעי. עכ"ל רש"י.

והנה על-פי הגהת הב"ח הנדפסת על אתר, יש לגרוס: דור שלישי יבא להם בקהל "וקהל" דמצרי. עכ"ל. וכוונתו אינה מובנת כלל: הרי הפסוק "דור שלישי יבא להם בקהל" מדובר במצרי ואדומי, ומה א"כ רוצה הב"ח בתוספת התיבה "וקהל", להוסיף "קהל" שיש? ועל-סמך אותו פסוק שכבר נמנה כתמישי? ! או שמא כוונתו ש"קהל" דמצרי ואדומי לא יהיה נמנה — כפי שאין מונים את ה"קהל" דפצוע דכא — ויהיו רק ארבעה "קהלים"? !

בדיקת הגהת הב"ח בכתובת יד קדשו מראה, שלפום מקופיא אכן כך הגיה (ראה בצילום א). ומה פשר הדבר?

השם נכתב כאן מזהר עליהן בגין ל'...
חמשה עשר חסידים ביהמ"ד פקוליו יחסי
לא יבא ממזר בקהל: לא יבא ל' בקהל
לא יבא עמו: ומחביו בקהל: לא יבא
ל' בקהל דור שלישי יבא ל' בקהל
י' דמכדו ואלו יחסי בקהל דגבי כסוד דכא לא
חסידי לאומן פקוליו יחסי קא תמסעי
חד

ישב ממזר באשרוד כדמחרגם רב יוסף יתבון בית ישראל לרוחצן בארעהון דהו
בה לנובראין אמר רב יהודה אמר שמואל הלכה כרבי יוסי אמר רב יוסף אילא
רב יהודה אמר שמואל הלכה כרבי יוסי הוה אתי אליהו מפיק מיין צוורני
חנורבנן גר נושא ממורת והולד ממזר דבריו יוסי רבי יהודה אומר גר
ממורת אחד גר ואחר עבר משוחרר וחלל מותרים בכהנת מאי טעמא דרבי
יוסי חמשה קהלי בתיבי

צילום א

אך בבדיקה מדוקדקת יותר ניתן להבחין כי בש"ס שלפני הב"ח היתה הגירסה ברש"י:
"קהל דגבי פצוע דכא" (ראה בצילום ב נוסח כזה בדפוס ויניציאה קדום), ובא הב"ח

ה'...
חמשה עשר חסידים ביהמ"ד פקוליו יחסי
לא יבא ממזר בקהל: לא יבא ל' בקהל
לא יבא עמו: ומחביו בקהל: לא יבא
ל' בקהל דור שלישי יבא ל' בקהל
י' דמכדו ואלו יחסי בקהל דגבי כסוד דכא לא
חסידי לאומן פקוליו יחסי קא תמסעי
חד

ה'...
חמשה עשר חסידים ביהמ"ד פקוליו יחסי
לא יבא ממזר בקהל: לא יבא ל' בקהל
לא יבא עמו: ומחביו בקהל: לא יבא
ל' בקהל דור שלישי יבא ל' בקהל
י' דמכדו ואלו יחסי בקהל דגבי כסוד דכא לא
חסידי לאומן פקוליו יחסי קא תמסעי
חד

צילום ב

והוסיף בכתובת ידו את האות וא"ו כדי שיהא נכתב "וקהל דגבי פצוע דכא" בוא"ו הניגוד
(ה"קהל" שאינו נמנה, לעומת חמשת ה"קהלים" שנמנו). וכדי שניתן יהיה להבחין בתיקון
זה ולא יתעלם מן העין אידי דזוטר הוא, שב הב"ח וכתב בצד את התיבה המתוקנת
בשלימותה: "וקהל". אך המעתיק קרא כדרכו, לא הבחין שהמלה הכתובה מן הצד באה
להחליף את המלה שבפנים, הוסיף וצירף אותה לנוסח רש"י, ונתקבל נוסח משובש וחסר
משמעות.

וכבר בימי הגאונים העירו על שיבושי העתקה מעין אלו, וכדאיתא בתשובות הגאונים
(ע"פ המובאה אצל ר"י שפיגל, עמ' 72): והרבה מצוי כן שתולין בקצה הנוסח או בין
תורין [=שורות] תיליא דאדכרתא [=רישום לזיכרון] או דפירושא [=רישום של פירוש] או
לשון אחר [=רישום של שינוי נוסח], ובא הנוסח [=המעתיק] וחושבו עיקר, וכותבו כולו
כאחד, ומטעה הוא. עד שיפול בידי חכם שהוא מצרף את הדבר ומוציא את כל מלה
לטעמה. עכ"ל.

על התכונות הנדרשות מן המגיהים כתב אדמו"ר בעל ה'תניא' בשעת הדפסת הש"ס
בסלאוויטא: זכור אזכירנו אודות ההגהה, שלא לסמוך על בעלי מגיהים אשר [כעת] אצל
מעכת"ה, כי נמצאים אחריהם שבושים רבים, וחלילה לנו להיות מאותם שנאמר עליהם
עושה מלאכת ה' רמיה ח"ו ור"ל מענשם... והנה אמת נכון הדבר להדר אחר מגיה למדן
מופלג, שילמוד היטב כל דף קודם למעשה הדפוס, ובפרט בש"ס, נא ונא. עכ"ל (ס'
אגרות קודש, עמ' קלב).

מוריה, שנה עשרים ואחת, גליון ה—ו (רמה—רמו), אדר ב' תשנ"ז

והרי לעינינו שאפילו להעתקת הגהות גרידא אין די בדייקנות, וגם מלאכה זו צריכה להיעשות רק אחר לימוד ועיון היטב.

* * *

במס' מועד-קטן (יג, א) ברש"י ד"ה נדיירה: ע"י דיר בהמה לזבלה עבודת קרקע היא נזדבלה.

הב"ח מחק את התיבה "נזדבלה", והוסיף בצד את המלה "ונזדבלה" אחר תיבת "לזבלה" (בתוספת קו קטן המורה ששם צריכה תיבה זו להשתלב — ראה צילום ג).

אמר ליה חניחיה שדה שנחמורצה בשביעיות
תורע למוצאי שביעיות נשייבה או נדיירה לא
תורע למוצאי שביעיות ואמר ר' יוסי בר חנינא
נקיטין הטיבה ומת בצו וזרעת ארמא לדירה
קנסו רבנן לבריה לא קנסו רבנן חכמי לדור
קנסו רבנן לבריה לא קנסו רבנן אמר אביי

חמור וסכנתו וזבלה כמילין חמור וסכנתו
והוא נשייבה כמילין חמור וסכנתו
ואמר ר' יוסי בר חנינא על דיר בהמה לזבלה
עבודת קרקע היא נזדבלה על חזק מרוב
לזבלה ואמר ר' יוסי בר חנינא תורע למוצאי
שביעיות ונשייבה טהורין על חזק מרוב
דחמור וסכנתו וזבלה כמילין חמור וסכנתו

צילום ג

במקרה זה לא הדפיס המעתיק בספרו "הגהות הב"ח זלה"ה" את מחיקת התיבה "נזדבלה", כנראה מפני שכבר הוקפה בסוגריים משמיטים בדפוסים הקודמים. את המלה שהוסיף הב"ח שיכץ המדפיס במקום המתאים, ברם, תוך שהוא משתבש בפענוח כתיבת ידו של הב"ח: שבמקור נכתב "ונזדבלה", אך שתי האותיות הראשונות נצמדו זו לזו ונרמה לו כאילו נכתב "מזדבלה".

בדפוס וילנא שלפנינו כיום (ושמא כבר בדפוסים שקדמו לו) שינו עוד יותר, וציינו בהגהות הב"ח את הנוסח: נדיירה ע"י דיר בהמה נזדבלה עבודת קרקע היא. כלומר: השמיטו את התיבה "לזבלה" שהב"ח לא השמיטה כלל וכלל, ושינו לכתוב "נזדבלה" במקום "מזדבלה" שבנוסח הדפוס של "הגהות הב"ח", שהיא שיבושה של "ונזדבלה" שבכתיבת יד קדשו של מרן הב"ח.